

Laure Marchand
Guillaume Perrier

TURCIA ȘI FANTOMA ARMEANĂ PE URMELE GENOCIDULUI

Traducere din limba franceză de Nicolae Drăgușin

Prefață de Sorin Antohi

Cuvânt-înainte de Taner Akçam

CORINT
ISTORIE

LAURE MARCHAND și GUILLAUME PERRIER sunt corespondenți în Turcia, cea dintâi pentru *Le Figaro*, cel de al doilea pentru *Le Monde*. De la deschiderea negocierilor de aderare la UE, în 2004, până în momentul de față, ei au urmărit pas cu pas transformările pe care le cunoaște Turcia, mai ales în privința „chestiunii armenesti”, una dintre cele mai sensibile.

Redactare: Magdalena Bedrosian

Tehnoredactare computerizată: Mihaela Ciufu

Design copertă: Dan Mihalache

Ilustrație copertă: Femeie în timpul deportării armenilor, alături de copiii ei.

Ilustrațiile din carte au fost obținute prin bunăvoința lui Bedros Horasangian.

LAURE MARCHAND, GUILLAUME PERRIER

La Turquie et le fantôme arménien

Copyright © Editions Actes Sud, 2013

All rights reserved.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin
GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN 978-606-8723-46-4

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MARCHAND, LAURE

PERRIER, GUILLAUME

Turcia și fantoma armeană / Laure Marchand, Guillaume Perrier ;
trad.: Nicolae Drăgușin ; pref.: Sorin Antohi. - București : Corint Books, 2015
ISBN 978-606-8723-46-4

I. Perrier, Guillaume

II. Drăgușin, Nicolae (trad.)

II. Antohi, Sorin (pref.)

94(560)19”

Prefață

Genocidul armean: istorie, amintire, memorie culturală

După exact un secol de la sângeroasele evenimente, masacrul armenilor din 1915 nu mai ridică probleme istoriografice: majoritatea documentelor și mărturiilor relevante au fost publicate; actorii, antecedentele, cauzele, contextele, semnificațiile și consecințele au fost lămurite. În orice caz, faptele istoriei mari au fost stabilite fără putință rațională de tăgadă, iar detaliile istoriei mici sunt tot mai minuțios cercetate – până la nivelul comunităților mici, chiar al familiilor și indivizilor. Astfel, primul genocid al secolului trecut, paradigmatic din toate punctele de vedere, nu mai poate fi tratat în alt registru (de pildă, ca rezultat – contingent, nu premeditat și planificat – al situației de anarhie, anomie, lovituri de stat, război civil și război de la sfârșitul Imperiului Otoman) decât de cei care, în moduri diferite (ca grad, nu ca natură), relativizează ori pur și simplu neagă evidențele. Știm și de ce Turcia nu-și asumă acest genocid: este crima fondatoare a unui stat și a unei societăți. (V. articolul meu „De ce nu-și asumă Turcia genocidul armean?” din *Observator cultural*, nr. 769, 24 aprilie 2015; cf. întregul dosar tematic al numărului, inițiat și îngrijit de Bedros Horasangian.) În toate cazurile comparabile (dincolo de diferențele lor ireductibile), negaționismul însuși este un corolar durabil al genocidului, o intolerabilă continuare simbolică a crimei propriu-zise. Acest ultim punct, formulat exemplar de

Pierre Vidal-Naquet (*Les Assassins de la mémoire*¹, 1987), este esențial pentru analiza holocaustului – mai veche, mai vastă și cu siguranță mai cunoscută mediului academic și opiniei publice –, aplicându-se oricărei experiențe genocidare. Pentru a opri cu adevărat genocidul, pentru a-l izola în trecut și pentru a putea merge înainte, statele, societățile și indivizii trebuie să divulge, să deconstruiască și să contracareze negaționismul.

În cazul particular al Turciei (scriam și în articolul amintit), negaționismul este însă mai radical decât putea fi în cazul Germaniei. Dar nu a fost, din cauze extrem de complexe, și nu fiindcă germanii ar fi trecut brusc de la genocid la etica weberiană a convingerii și responsabilității. Așa cum Taner Akçam, unul dintre puținii intelectuali turci care gândesc limpede pe această temă tragică, arată în cuvântul-înainte al acestui volum (un mișcător text confesiv și autoreflexiv, inspirat de Habermas și Elias Siberski, deci de o mai veche reflecție asupra holocaustului, memoriei comunicative și uitării sociale), discuția despre genocid în Turcia echivalează cu o alegere imposibilă, deși dialectică, între ființă și neant. Ființa Turciei actuale depinde, pur și simplu, de neantul în care i-a aruncat pe armenii săi. Nu sunt vorbe mari, nici speculații metafizice. De la imposibilitatea de a-și defini identitatea colectivă și personală până la teama de obligația despăgubirilor materiale, Turcia și turcii sunt bântuiți de fantoma armenilor. (Evident, au existat multe alte victime ale masacrelor, în special dintre creștini – care reprezentau cam 30% din populație în 1915. Din motive de concizie, vorbesc aici doar de cel mai numeros grup etnic-religios distrus de un stat și de o majoritate, ale căror nou consens și recunoaștere reciprocă s-au făurit printr-un program biopolitic bazat deopotrivă pe eugenismul exterminator și pe violența mimetică nestăvilită.)

Dar dacă istoria genocidului din 1915 și-a atins forma canonică, amintirea și memoria sa culturală sunt încă fluide.

¹ Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la mémoire*, Maspero, 1981; reeditare, La Découverte, 1987 și 2005; *Asasinii memoriei* (traducere în limba română de Mariana Arnold), EST-Samuel Tastet Editeur, 2003.

Tocmai de aceea salut demersul jurnaliștilor francezi Laure Marchand și Guillaume Perrier, corespondenții în Turcia ai celor două mari cotidiene rivale, *Le Monde*, respectiv *Le Figaro*. Cartea lor, densă și captivantă, se citește ca un roman polițist și e utilă ca un tratat.

Amintirea genocidului mai dăinuie, dar mai ales în spațiul privat și în cele comunitare, sub asediul insidios al uitării. Ca întotdeauna, dezastrele naturale și umane sunt comunicate cu greu de supraviețuitori, indiferent de care parte a baricadei s-au găsit – actori (călăi, victime; uneori, și una, și alta) sau martori (de toate tipurile) –, indiferent cum se văd ori ar vrea să fie văzuți astăzi. Cartea pe care o țineți în mână are marele merit de a explora acest vast și în mare parte secret teritoriu al amintirii. În maniera directă și lipsită de pretenții a jurnalismului de calitate, fără veleitățile pseudo-savante ale unor domenii academice aflate în căutarea propriului statut epistemologic și instituțional (istorie orală, antropologie culturală, istorie recentă etc.), Laure Marchand și Guillaume Perrier au bătut Turcia în lung și-n lat, de la Istanbul și Ankara până în locurile cele mai izolate ale Turciei profunde, vorbind cu oamenii. Căutându-i și găsiindu-i pe martorii secundari ai genocidului (după aproape un secol, supraviețuitorii sunt improbabili), cei doi autori le-au câștigat încrederea, i-au făcut să vorbească despre subiecte pe care uneori le țineau ascunse și de ei înșiși, i-au ascultat empatic.

Astfel, vocile multiple și eterogene pe care ni le restituie autorii acoperă aproape întregul spectru de posibilități: copii și nepoți ai supraviețuitorilor; femei și bărbați; armeni (din diaspora ori din Turcia, unde adesea trăiesc în tăcere, vorbind sau nu limba maternă, convertiți la islam, rămași creștini ori reveniți la creștinism, laici etc.), turci, kurzi, sirieni, din familii mixte și cu identități personale schimbătoare etc.; persoane încrezătoare, gata de confesiune și capabile să-și articuleze amintirile, reticente ori de-a dreptul ostile. De departe, cazurile cele mai interesante sunt cele ale armenilor care și-au pierdut identitatea ca urmare a genocidului și nu și-au putut-o redescoperi ori reinventa, integral

ori parțial, în privat, în sfera publică ori în ambele. Vocile acestor cripto-armeni, precum și încercarea de a le conferi credibilitate și demnitate, indiferent de poziția lor (trecută, prezentă, prefigurată) pe linia continuă dintre turc și armean, dintre musulman și creștin, reprezintă contribuțiile cele mai importante ale volumului.

Pentru a putea asculta asemenea voci și a înțelege asemenea vieți, un recurs la conceptul de memorie culturală este obligatoriu. Din motivele de concizie deja invocate, mă limitez la enunțarea chestiunii și la sugestii de lărgire a sferei conceptului amintit pe baza experienței cripto-armenilor.

Construind o nouă teorie cu punct de plecare în teoria memoriei colective a lui Maurice Halbwachs (elaborată în perioada interbelică de acest strălucit discipol alsacian al lui Bergson și Durkheim, asasinat la Buchenwald), soții Jan și Aleida Assmann au dezvoltat în anii 1980 o nouă paradigmă pentru studiul memoriei. Germania anilor 1980–2000 a fost dominată de epocale discuții despre istorie și memorie, legate de nazism, de războaiele mondiale, de holocaust și de nevoia de a reconstrui societatea germană printr-o terapie etico-morală de șoc. Toate pretensele secrete ale nazismului, în realitate adevăruri cunoscute de cei mai mulți dintre supraviețuitorii adulți ai perioadei interbelice, au fost repuse în discuție într-o manieră mult mai deschisă decât se întâmplase din anii 1940 și până în anii 1970 (cu toate procesele publice, relativ modestele epurări și elaborarea de către Hannah Arendt și alții a unui discurs savant, juridic și public despre nazism și holocaust). Pe acest fundal, într-un moment în care memoria vie începea să dispară (de regulă fără urme), soții Assmann, atât în lucrări individuale ori comune, cât și în proiecte colective, au pledat pentru studierea memoriei culturale, adică a unei memorii sociale (în sensul lui Aby Warburg; cei doi Assmann au renunțat la conceptul de colectiv al lui Halbwachs mai restrictiv și cumva înșelător) de lungă durată. Pe scurt, deși știm bine că societățile nu gândesc (numai indivizii o fac), ele determină ce, cum, când, de ce și cât gîndește (de pildă, își amintește) fiecare individ. Cadrele sociale ale memoriei (cum spunea deja Halbwachs; sau,

cu terminologia ulterioară a lui Erving Goffman, cadrele, *frames*, tipare esențiale pentru organizarea și comunicarea experienței) asigură așadar construcția culturală a memoriei. În aceste spații memoriale, sociale și, cel mai adesea, imateriale, inclusiv în cele numite de Pierre Nora *lieux de mémoire*, se configurează cultural și comunică social tot ce ne amintim ca indivizi și comunități.

Așa putem înțelege spusele și tăcerile martorilor secundari. (Geoffrey Hartman și Aleida Assmann au elaborat și ilustrat o indispensabilă teorie a mărturiei secundare; recomand cartea lor, *Viitorul amintirii și holocaustul*, precum și pe cea a lui Jan Assmann, *Memoria culturală*, ambele, traduse recent în românește la Editura Universității Al.I. Cuza din Iași.) Cum, ce și când îți amintești ceva despre genocid dacă te-ai născut armean(că), ai fost convertit(ă) forțat la islam, ai aflat (sau nu) adevărul, vrei (sau nu) să redevii ce-ai fost (într-un efort de a șterge și, deci, de a învinge astfel istoria)? Ce faci și cum vorbești dacă descinzi dintr-o victimă sau dintr-un călău? Dar din cineva care a fost și una, și alta? Ori nici una, nici alta, dar a profitat de vidul socioeconomic apărut prin aneantizarea clasei mijlocii otomane, aproape exclusiv creștină și evreiască? Cum să spui povestea ta de descendent cripto-armean turcilor (care te detestă când știi că nu ești ca ei, ba chiar te amenință credibil și azi, după un secol de la genocid)? Cum s-o spui armenilor din Armenia ori (poate mai ales!) celor din diaspora?

Subzistența morală, economică și socială a acestor identități fluide, ambivalente, eterogene și paradoxale ori chiar ireductibil conflictuale (legate de istoriile a sute de mii de asemenea *convertos* [convertiți] și *desaparecidos* [dispăruți]) constituie un test pentru toate construcțiile memoriale: a statului turc, a societății turce contemporane, a diasporei, a fiecărei comunități, a fiecărui individ etc. Și, pe un plan abstract, pentru orice teorie a memoriei culturale.

Aducând la lumină aceste vieți și întrebări, într-un mod empatic și profesionist, Laure Marchand și Guillaume Perrier au deschis o conversație publică fundamentală și, cel puțin potențial,

vindecătoare. Ea trebuie purtată peste tot, în Turcia și Armenia, în diaspora armeană, precum și în toate celelalte cazuri de genocid și traumă istorică, pentru a duce, prin adevăr, la justiție (chiar numai retrospectivă) și reconciliere. Într-un cuvânt, la viitor. În acest sens, m-am bucurat să aflu de traducerea cărții în turcă și engleză, iar acum în română; așa cum m-am bucurat să răsfoiesc recenta carte de benzi desenate scrisă de cei doi autori (povestea a doi soți de origine armeană din Marsilia care merg să-și caute rădăcinile în Turcia) și ilustrată splendid de Thomas Azuéllos (*Le Fantôme arménien*, Futuropolis, 2015); și să văd documentarul *Le Printemps des Arméniens* (realizat în 2014 de Gilles Cayatte și de autorii cărții noastre). Cum se vede, lucrarea pe care o citiți se înscrie într-un fenomen mai complex de renaștere memorială a unei lumi pierdute. În fața ororii Istoriei, ne rămân numai asemenea modeste consolări. Discuția trebuie însă dusă până la capăt, în sensul cărții și al paginilor mele.

SORIN ANTOHI

Note explicative cu privire la pronunția în limba turcă

Numele proprii turcești au fost transcrise în alfabet turco-latin, așa cum este el utilizat în Turcia. Literele a, b, d, f, i, k, l, m, n, o, p, r, t, v, y, z se pronunță ca în limba română. Literele q, w, x nu există.

c: se pronunță „dj”

ç: se pronunță „ci”

g: se pronunță întotdeauna ca în „gară”

ğ: g estompat, aproape mut, prelungind vocala precedentă

i: se pronunță între „eu” și „i”

ö: se pronunță „eu”

s: se pronunță întotdeauna „s”, ca în „asasin”

ş: se pronunță „ch”

u: se pronunță „ou”

ü: se pronunță „u”